

Правові наслідки порушення

вимоги про відповідність змісту правочину ЦК України та іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам

Н. С. Кузнецова

доктор юридичних наук, академік НАПрН України, професор кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань щодо правових наслідків невідповідності змісту правочину нормам цивільного законодавства, інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. В історичному та догматичному контексті проаналізовані норми ст. 228 ЦК України. Виявлено неузгодженість правил цієї статті із положеннями ст. 203 ЦК України, обґрунтовано наявність внутрішніх суперечностей у ст. 228 ЦК України в редакції, прийнятій у грудні 2010 р., та поставлено під сумнів доцільність введення у правове поле нового різновиду недійсних правочинів, поряд із нікчемними та оспорюваними.

Ключові слова: умови дійсності правочину, нікчемні правочини, недійсність, суперечність публічному порядку, суперечність інтересам держави і суспільства, антисоціальні правочини, цивільно-правова конфіскація, реституція.

Статья посвящена исследованию проблемных вопросов относительно

правових последствий несоответствия содержания сделки нормам гражданского законодательства, интересам государства и общества, его моральным принципам. В историческом и догматическом контексте проанализированы нормы ст. 228 ГК Украины. Выявлена несогласованность правил настоящей статьи с положениями ст. 203 ГК Украины, обосновано наличие внутренних противоречий в ст. 228 ГК Украины в редакции, принятой в декабре 2010 г., и поставлена под сомнение целесообразность введения в правовое поле нового вида недействительных сделок, наряду с ничтожными и оспариваемыми.

Ключевые слова: условия действительности сделки, ничтожные сделки, недействительность, противоречие публичному порядку, противоречие интересам государства и общества, антисоциальные сделки, гражданско-правовая конфискация, реституция.

The article is devoted to the study of problematic issues that concerns legal implication of the deed essence and civil legislation norms, interests of the state and society, its moral principles non-compliance. The essence of the Article 228 of the Civil Code of Ukraine was analyzed in historical and dogmatic context. It was discovered the non-compliance of this article rules with provisions of the article 203 of the Civil Code of Ukraine, proved the existence of internal contradictions in the Article 228 of the Civil Code of Ukraine in the edition adopted in December 2010 and doubted if the introduction of the new types of invalid deeds in the legal environment is reasonable compared to void and challenged deeds.

Keywords: terms of deeds validity, void deeds, invalidity, public order discrepancy, interests of the state and society discrepancy, antisocial deeds, civil forfeiture of property, restitution.

Виходячи із суті цивільно-правових відносин, їх природи і функціонального навантаження, правочини посідають центральне місце в системі юридичних фактів цивільного права. Основними ознаками, що відрізняють їх від інших юридичних фактів, є правомірність, вольовий характер, спрямованість на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Хоча визначення поняття правочину (угоди) було закріплено ще в ст. 41 ЦК УРСР 1963 р. і практично без будь-яких істотних змін відтворене у ч. 1 ст. 202 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) 2003 р., на законодавчому рівні загальні вимоги, що ставляться до дійсності правочину, були вперше закріплені у ст. 203 ЦК України 2003 р.

В останній редакції цієї статті, що прийнята у грудні 2010 р., закріплено, що зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

Таким чином, можна констатувати, що тільки правомірні дії, які не суперечать чинному цивільному законодавству, включаючи ЦК України, а також не порушують інтереси держави і суспільства, його моральні устої, можуть визнаватися юридичними фактами з точки зору теорії правовідносин і створюють відповідні наслідки, на які ці дії спрямовані шляхом реалізації волевиявлення.

Правочин, зміст якого суперечить ЦК України, іншим актам законодавства, інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, повинен кваліфікуватися як нікчемний, тобто абсолютно недійсний, недійсність якого має місце в силу закону.

Хоча ці положення мають в доктрині цивільного права практично аксіоматичний характер, однак аналіз відповідних статей ЦК України дає підстави для певних сум-

нівів щодо відповідності цих суджень букви чинного ЦК України.

Так, §2 глави 16 ЦК України закріплює правові наслідки недодержання сторонами при вчиненні правочину вимог закону. Зокрема, ст. 215 визначає підстави недійсності правочину, серед яких перш за все названо недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які визначені законодавцем як обов'язкові у ст. 203 ЦК України.

Загальні правові наслідки недійсності правочину (як нікчемного, так і оспорюваного, визнаного судом недійсним) визначені у ст. 216 у вигляді двосторонньої реституції, а також відшкодування винною стороною у вчиненні недійсного правочину збитків другій стороні або третій особі. В такому ж порядку підлягає компенсації і моральна шкода.

Законодавець до недійсних правочинів з вадами змісту відносить правочини, передбачені ст. 228 ЦК України.

Слід зазначити, що первісна редакція цієї статті визначала недійсність правочинів, що порушували публічний порядок. Такі правочини в силу ч. 2 ст. 228 визнавалися нікчемними. Водночас до таких правочинів застосовувалися загальні правові наслідки, передбачені ст. 216 ЦКУ.

На нашу думку, доречно буде здійснити короткий історичний екскурс і провести ретроспективний аналіз ст. ст. 48 і 49 ЦК УРСР 1963 р.

Відповідно до статті 48 ЦК УРСР, передбачалося, що за недійсною угодою кожна із сторін зобов'язана повернути іншій стороні все, що одержала за угодою, а при неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість у грошовому виразі, якщо інші наслідки недійсності не були передбачені законом. Лише в окремих випадках, як виняток, крім двосторонньої реституції, допускалося відшкодування витрат, що понесла «потерпіла» сторона (в разі укла-

дення угоди з малолітньою особою, недієздатною особою, про що знала або повинна була знати інша сторона).

Особливі правові наслідки законодавець визначив для т. зв. «антисоціальних», «антигромадських» правочинів, вчинених з метою, завідомо противною інтересам соціалістичної держави і суспільства. При наявності умислу в обох сторін – в разі виконання угоди обома сторонами – все одержане сторонами за угодою стягувалося в дохід держави, а в разі виконання угоди однією стороною з іншої сторони стягувалося все, що було нею одержано, а також те, що мала передати їй інша сторона. При наявності умислу тільки в однієї сторони все одержане нею за угодою мало бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного – стягувалося в дохід держави.

Враховуючи характер цих наслідків, вони одержали назву цивільно-правової конфіскації, а в учбовій літературі також іменувалися «недопущенням реституції» [1, 212-215].

Слід зазначити, що в радянські часи ст. 49 ЦК УРСР застосовувалася вкрай рідко. Однак, як свідчить практика, вона отримала «друге життя» з моменту створення органів державної податкової служби: з метою забезпечення поповнення бюджету і застосування штрафних санкцій до недобросовісних платників податків, податкові органи стали ініціювати пред'явлення позовів про визнання угод, вчинених фізичними та юридичними особами, недійсними саме з підстав, передбачених ст. 49 ЦК УРСР.

Положення істотно змінилося в зв'язку з прийняттям нового ЦК України 2003 р., в якому була відсутня норма, аналогічна ст. 49 ЦК УРСР, і в якості можливих наслідків визнання правочину недійсним не була передбачена двостороння або одностороння цивільно-правова конфіскація (недопущення реституції).

Принциповою новелою ЦК України 2003 р. було те, що законодавець взагалі відмовився від конфіскації, визначаючи наслідки недійсності правочину (як уже зазначалося, у ст. 216 ЦК України закріплені інші правові механізми).

Аналізуючи підходи, реалізовані в ЦК України 2003 р. щодо правових наслідків недійсності правочинів, можна констатувати, що вони цілком логічно вписуються в концепцію приватноправового регулювання майнових та особистих немайнових відносин, заснованих на юридичній рівності сторін та автономії їх волі.

Порушення умов дійсності правочину само по собі не перетворює цю дію в правопорушення, воно лише позбавляє її (а точніше – «волевиявлення», як свого часу зазначав М. М. Агарков [2, 47-48]) статусу юридичного факту. Саме тому повернення сторін у первісний майновий стан (двостороння реституція) в цьому випадку може розглядатися як найбільш адекватний правовий наслідок.

Що стосується можливості компенсувати заподіяні недійсним правочином збитки або моральну шкоду, то згідно із загальними правилами ст. 22 ЦК України особа, якій заподіяні збитки внаслідок порушення її цивільного права, має право на його компенсацію. Аналогічно ст. 23 ЦК України передбачає право кожної особи на відшкодування заподіяної їй внаслідок порушення її цивільного права моральної шкоди.

Таким чином, встановлені ст. 216 ЦК України правові наслідки визнання правочинів недійсними можна розглядати як абсолютно збалансовані заходи, встановлені законодавцем у випадку порушення умов дійсності правочину, що закріплені ст. 203 ЦК України.

Разом з тим, ця логіка, яка визначала глибину концептуального підходу до встановлення правових наслідків недійсності правочину, порушувалася наявністю

у Господарському кодексі України (далі – ГК України) ст. ст. 207, 208, які передбачали можливість визнати недійсним господарське зобов'язання, що не відповідає вимогам закону або вчинене з метою, завідомо противною інтересам суспільства і держави, або укладене учасниками господарських відносин з порушенням хоча б одним з них господарської компетенції (спеціальної правосуб'єктності) на вимогу однієї із сторін або відповідного державного органу.

В якості наслідків визнання господарського зобов'язання недійсним ГК України допускає застосування конфіскаційних заходів (двостороннє або одностороннє недопущення реституції).

Таким чином, аналіз змісту статей 207, 208 ГК України (якщо абстрагуватися від всіх недоречностей у формулюваннях, які були піддані достатньо жорсткій та аргументованій критиці в юридичній літературі [3, 541]) дає всі підстави для висновку про те, що фактично збережений механізм ст. 49 ЦК УРСР 1963 р.

Що ж до змісту і призначення ст. 228 ЦК України, то в її першій редакції (ЦК України 2003 р.) вона була заміною раніш діючих ст. 48 та ст. 49 ЦК УРСР. Водночас вона значно новелізувала загальні підходи до регламентації «протизаконних» правочинів (або недійсних правочинів з вадою змісту).

В силу статті 228 ЦК України визнається нікчемним правочин, що порушує публічний порядок. Крім того, ч.1 ст. 228 ЦК України розкриває зміст поняття публічного порядку саме в контексті визнання правочину недійсним: правочин кваліфікується як такий, що порушує публічний порядок, якщо він спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної та юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, заволодіння ним.

Аналіз наведеної дефініції дає підстави для деяких висновків. Слід зазначити, що категорія «публічний порядок» не є характерною саме для цивільного права. Традиційно вона застосовується в міжнародному приватному праві і має специфічний зміст, що визначається її основним призначенням – обмежити застосування іноземного права.

Використовуючи поняття публічного порядку в ст. 228 ЦК України, законодавець визначив його обсяг виключно до інституту недійсності правочину. Поняття публічного порядку було максимально звужене перерахуванням таких ознак, а саме:

- а) порушення правочинном конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- б) знищення, пошкодження майна, заволодіння майном, що належить фізичним і юридичним особам, публічним утворенням (державі, АР Крим, територіальній громаді).

Перелік цих ознак сформульований як вичерпний, в силу чого за межами ст. 228 ЦК України залишилося чимало правочинів, які раніше кваліфікувалися як недійсні на підставі ст. ст. 48, 49.

За таких умов було б логічним сформулювати у ч. 1 ст. 203 в якості обов'язкової вимоги, що ставиться до змісту правочину, його відповідність виключно публічному порядку (як він розуміється саме в ч. 1 ст. 228 ЦК України), а не ЦК України, іншим актам цивільного законодавства і, тим більше, моральним засадам суспільства або внести корективи у ст. 228 ЦК України.

Однак у грудні 2010 р. були внесені інші зміни до ст. 228 ЦК України і вона була доповнена частиною третьою такого змісту: «У разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний

правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу в обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного. При наявності умислу лише в одній із сторін все одержане нею за правочиним повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави».

Таким чином, в цій новій редакції ст. 228 ЦК України те протиріччя, що існувало між нею і ст. ст. 207, 208 ГК України, було усунуто на користь позиції Господарського кодексу.

Таке доповнення ст. 228 ЦК України фактично дає підстави розглядати стосовно її нової редакції всі критичні зауваження, висловлені раніше на адресу ст. 49 ЦК УРСР.

О. В. Дзера неодноразово відзначав, що редакцію ст. 49 ЦК УРСР не можна визнати вдалою в зв'язку з відсутністю в тексті конкретних критеріїв для кваліфікації правочину (угоди) недійсним і застосування передбачених нею правових наслідків. І в судовій практиці зміст цієї статті не одержав чіткого тлумачення, в зв'язку з чим суди навіть у радянські часи вкрай рідко визнавали угоди недійсними за правилами ст. 49 ЦК УРСР, застосовуючи передбачені нею санкції лише в тому випадку, коли в діях учасника угоди були наявними ознаки злочину [4, 541].

Водночас, як уже зазначалося, податкові органи, активно користуючись ст. ст. 207, 208 ГК України, вирішують фіскальні проблеми, часто ігноруючи всі ті обставини, які, на думку науковців, складають труд-

нощі при застосуванні ст. 49 ЦК УРСР або ст. ст. 207, 208 ГК України.

Повертаючись до змін у статті 228 ЦК України, не можна не відзначити, що з доповненням її частиною третьою в її змісті з'явилися суперечності, що обумовлені чисто механічним поєднанням двох норм: попередньої редакції ст. 228 ЦК України, яка складалася з двох частин, аналіз якої нами був проведений вище; та «реанімованої» ст. 49 ЦК УРСР у вигляді частини третьої.

Протиріччя полягає в тому, що правочини, які порушують публічний порядок (ч. 1 ст. 228 ЦК України), в силу ч. 2 цієї ж статті визнаються нікчемними, тобто абсолютно недійсними, і законодавець не вимагає в цьому випадку окремого визнання їх недійсними в судовому порядку.

Що ж стосується правочинів, які не відповідають інтересам держави і суспільства, тобто таких, які визначені в ч. 3 ст. 228 ЦК України, то, як прямо випливає з тексту вказаної норми, вони можуть бути судом визнані недійсними.

У такому контексті можна зробити висновки про те, що крім нікчемних правочинів, недійсність яких випливає із прямої вказівки закону в разі їх укладення, а суд лише визначає правові наслідки цієї недійсності, з'явився такий різновид недійсних правочинів, які можуть бути такими визнані судом у випадку, якщо вони порушують інтереси суспільства і держави. Відзначимо, що ці правочини не можуть

бути віднесені до категорії оспорюваних, оскільки рішення питання про їх недійсність не входить до розсуду певної групи зацікавлених осіб.

Таким чином, доповнення ст. 228 ЦК України вносить певні корективи в класифікацію недійсних правочинів.

Можна виділити три групи правочинів, які не можуть розглядатися як повноцінні юридичні факти:

нікчемні правочини, недійсність яких встановлена законом;

недійсні правочини, недійсність яких встановлена судом у випадках, передбачених законом;

оспорювані правочини, недійсність яких прямо не встановлена законом, однак одна із сторін або інша зацікавлена особа оспорує її дійсність з підстав, передбачених законом.

Разом з тим, на нашу думку, будь-яких глибоких теоретичних обґрунтувань для виділення в окрему групу правочинів, що суперечать інтересам держави і суспільства, виявити навряд чи можливо. Такий склад правочинів, якщо законодавець вважає доцільним його введення в правове поле, цілком «вписується» в розуміння нікчемних правочинів. Однак цей висновок має кореспондуватися безпосередньо із формулюванням ч. 3 ст. 228 ЦК України.

Викладене свідчить, що доповнення ст. 228 ЦК України викликає серйозні сумніви і заперечення не тільки в змістовному плані, але й з позицій юридичної техніки.

Список використаної літератури

1. Советское гражданское право. – Т. 1. /Под ред. В. А. Рясенцева. – М.: Юридическая литература, 1975.
2. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву // Советское государство и право. – 1946. – № 3-4.
3. Цивільне право України. Загальна частина. – К.: Юрінком-Інтер, 2010. (автор відп. глави – О. В. Дзера).
4. Там само.